

שמחה גואטה בוקובזה: חצור הגלילית – התגבשות זהות מקומית בעיירת פיתוח

חוות הדעת של פרופ' יורם בילו

פרופסור (אמריטוס) יורם בילו

האוניברסיטה העברית

במוקד מחקרה של גואטה בוקובזה עומדות עשרים ושמונה השנים הראשונות של חצור הגלילית, למן הקמתה ועד למהפך הפוליטי של 1977. החוקרת בוחנת בדקדקנות את נסיבות הקמתה של עיירת הפיתוח, את הגורמים והאירועים שהשפיעו על התפתחותה, את מידת ההשתלבות שלה באזור שבו הוקמה, את הגורמים והאילוצים שמתוכם התגבשו המוסדות הפוליטיים, החינוכיים והדתיים בעיירה, וכתוצאה מכל אלה - את התגבשות הזהות הקהילתית ו"הסיפור המקומי". מדובר בעבודה מיקרו-היסטורית ובחקר מקרה (case study) פרטני, אבל כיוון שחצור הגלילית מגלמת בצורה מוקצנת הרבה מהקשיים, האילוצים והאתגרים שביסוד פיתוח הסֶפֶר הישראלי בשנים הפורמטיביות של המדינה, למסקנות העולות מהמחקר משמעות וחשיבות לא מבוטלות גם ברמת המקרו, בשאלות הנוגעות לדינמיקה של היחסים בין מרכז ופריפריה בישראל ולפער בין "ישראל הראשונה" ו"ישראל השנייה".

אקדים את המאוחר ואומר כי מדובר בעבודת מחקר חלוצית מסוגה - מקיפה, שיטתית ואיכותית, הראויה להתאשר כעבודת דוקטור ללא תיקונים. להלן הנימוקים שביסוד הערכה חיובית זו:

1. מסגרת תיאורטית. עבודות העוסקות ביחסי עדות בישראל, בפערים האתנו-מעמדיים בחברה ובהקמתן והתפתחותן של עיירות הפיתוח במדינה בפרט ממלאות מדפים בספריות המחקר. רוב העבודות המוקדמות בנושאים אלה נכתבו מנקודת ראות תיאורטית (ובמידה רבה גם אידיאולוגית) ברורה, הממקמת אותן בצד "הממסדי" או "הביקורתי". עבודות מהסוג הראשון ניתחו את התופעות הנחקרות בכלים מושגיים הלקוחים מתיאוריות של מודרניזציה והדגישו את האילוצים והמחירים הבלתי נמנעים שעמם נאלצו העולים מרקע מסורתי להתמודד בדרך למילוי משימות לאומיות של מיזוג גלויות, כינון זהות ישראלית משותפת ופיזור אוכלוסין. עבודות ביקורתיות הדגישו את האפליה של הממסד האשכנזי הוותיק שניצל את המהגרים חסרי הכוח הכלכלי והפוליטי, הפך אותם ל"חלוצים בעל כורחם" וקידם את האינטרסים שלו על גבם. גואטה בוקובזה אינה הראשונה שמציגה עמדה רב-ממדית ומורכבת יותר, המשלבת תובנות משני המחנות, אבל המסגרת התיאורטית שלה מוצגת באופן אלגנטי, בהיר ומשכנע, כשהיא נסמכת על מושגים כמו "סולידריות מתנשאת" (אבי פיקאר) ובעיקר "תזת המפגש הסותר" (בעקבות ירון צור, אחד ממדריכי העבודה). מושגים אלה מבקשים למצות את כפל העמדות של הממסד הקולט ביחסו למהגרים הנקלטים: בצד "הסדר הקולוניאלי" שהוליד התנשאות כלפי העולים מארצות האסלאם והוביל לדחיקתם לשוליים (גם הגיאוגרפיים), הונעו המוסדות הקולטים גם על ידי "הסדר הלאומי" שדחף לסולידריות ולאמפתיה כלפי הבאים והוליד מאמץ כנה (גם אם לא יעיל במיוחד) להיטיב את מצבם.

מסגרת מושגית דואלית זו מתיישבת היטב עם ממצאי המחקר העשירים; והחוקרת, שגדלה בחצור ומכירה את רקעם ועולמם של תושביה מבפנים אך גם רכשה כלים להתבונן בהם בעין מחקרית מבחוץ, משתמשת בה בצורה מושכלת ומאוזנת. הרושם הברור העולה מקריאת פרקי העבודה הוא שהמיקום הכפול של החוקרת ביחס לשדה המחקר ממקם אותה ב"מרחוק הנאות" ממושאי העניין שלה.

2. מתודולוגיה. גואטה בוקובה משלבת היטב בין מתודות שונות ומקורות מגוונים כדי לייצר גוף ידע עשיר ורב-פנים. היקף העבודה הארכיונית שבצעה הוא מרשים ביותר, בכלול לא פחות מ-13 ארכיונים, לאומיים, תנועתיים, אזוריים ומקומיים, ונראה שאין כמעט דמויות ואירועים משמעותיים הקשורים להקמה ולהתפתחות של חצור ב-18 שנותיה הראשונות שחמקו ממבטה. החוקרת גם סקרה בצורה דקדקנית את עיתוני התקופה ואת הספרות המחקרית והלא-מחקרית שחצור מוזכרת בה או שמאפשרת מבט השוואתי ורחב יותר. את הנתונים שאספה מטקסטים כתובים העשירה והעמיקה באמצעות חומרי ראיונות עם תושבים מקומיים ועם דמויות מפתח מהסביבה. את המכלול העצום של הממצאים השכילה המחברת לזקק למספר נושאים עיקריים בצורה קולחת וקוהרנטית, מבלי שהקוראים יטבעו בים של פרטים.

3. ממצאי העבודה בדגש על החידוש שבהם. שני הפרקים הראשונים של העבודה עוסקים ב"פרה-היסטוריה" של חצור (כמעברה בתחום השיפוט של ראש פינה) ובשנים הפורמטיביות שלה. במיוחד משמעותי כאן הניתוח של משולש היחסים שבין חצור, ראש-פינה והמועצה האזורית גליל עליון. חידוש של ממש מצאתי בתיאור הנסיבות והתהליכים שהובילו לכך שחצור, שתוכננה תחילה, בברכת פרנסי ראש פינה, כיישוב עירוני הכולל את המושבה הוותיקה, התפתחה כמובלעת אתנית-מעמדית, ללא גיבוי ומעטפת תמיכה אזורית או לאומית מספקת, אחרי שראשי המושבה חזרו בהם.

בארבעת הפרקים הבאים מנתחת המחברת את ההיסטוריה הקצרה של העיירה בארבעה תחומים: כלכלי-חברתי, דתי, חינוכי ופוליטי. בתחום הראשון היא מצביעה באופן בהיר ומפוכח על מהלכי ההקמה הנמהרים של העיירה שהותירו אותה ללא תשתית כלכלית בת קיימא, יצרו מעגל קסמים של הגירה שלילית ועיצבו את חצור כמובלעת חברתית-אתנית ענייה ומוחלשת בגליל העליון המזרחי. בפרק זה מתקרבת החוקרת לעמדת החוקרים הביקורתיים, אך בשני הפרקים הבאים היא שבה ומתרחקת ממנה בהצביעה על הפעלנות היוזמת (agency) שהפגינו תושבי חצור בעיצוב זהותם באמצעות האפיק הדתי והאפיק החינוכי. למרות המכשולים שהציבו הגורמים המיישבים, הם הצליחו להקים את התשתית למוסדות שיספקו את צרכיהם הדתיים – במידה רבה בזכות דמויות סמכות דתיות מקומיות. בלט ביניהם במיוחד הרב עזיזי דיעי המצטייר מהעבודה כמנהיג כריזמטי שידע לנווט בשום שכל בין גורמים בממסד לבין התושבים המקומיים. גואטה בוקובה מעמידה בעבודה יד לרב דיעי ולרבנים מקומיים נוספים שפועלים נותר סמוי ובכך מוסיפה נדבך חשוב לסיפור ההיסטורי של חצור. גם באפיק החינוכי הצליחו תושבי חצור לחרוג ממסגרת החינוך הממלכתית

ההגמונית שהושתה עליהם ולהוביל להקמת בתי ספר ממלכתיים-דתיים וכך לחנך את ילדיהם ברוח המסורתית המתאימה לרקעם ולסנטימנטים הקהילתיים שלהם.

ההצלחות בקידום המוסדות הדתיים ומערכת החינוך כנגד המגמות ההגמוניות, סללו את הדרך גם לשינוי התרבות הפוליטית בחצור. המחברת מיטיבה לנתח את המסלול שהוביל מראש המועצה הראשון, הלל לנדסמן מאיילת השחר, דרך יורשו המקומי, רפי אדרי, שטופח על ידי ממסד מפא"י אך נכשל בחצור, ועד המהפך הפוליטי שהעלה את שמואל דנינו איש המפד"ל לראשות המועצה (בין השאר משם שדיבר "יהודית" ולא "ישראלית"). שוב, מבטח של החוקרת מאוזן ומפוכח, והיא אינה מתפתה לתאר את המהפך הפוליטי המוניציפלי, שהקדים בתריסר שנים את המהפך במישור הארצי, כסיפור הצלחה. רחוק מכך, אותן תריסר שנים אופיינו על ידי חוסר יציבות פוליטי קיצוני, שבמהלכו התחלפו לא פחות מתשעה ראשי מועצה, מה שדרדר עוד יותר את מצבה של העיירה.

שני הפרקים האחרונים נושאים בחובם לדעתי את התרומות החדשניות המשמעותיות ביותר בעבודה. בפרק השביעי מנותחים התהליכים שהותירו את חצור כמובלעת אתנו-מעמדית ותרבותית בתחתית ההיררכיה המרחבית ואת תושביה - בזהות מתבדלת, יהודית מסורתית, לעומתית ולעתים עוינת, מול הזהות הישראלית ההגמונית. חשיבות הפרק טמונה בחשיפה האמפתית של היבטים בתהליכים אלה, שעד כה נעלמו מהסיפור ההיסטורי המקומי: אבדן הסטטוס מכמיר הלב שחוו חלק מהעולים בהגיעם לעיירה ובמיוחד הדרתם המוחלטת מתרומותיהם החלוציות לפיתוח האזור. תרומותיהם החשובות של פועלי חצור לתעשייה ולחקלאות באיילת השחר, חלקם בהיסטוריה של ראש פינה בימי המעברה ותפקידם המכריע בחפירות תל חצור – כל אלו נעדרים מהכתיבה והתיעוד הרשמיים. בהארת פרקים נשכחים אלה בהיסטוריה של האזור מכוננת החוקרת תשתית אפשרית לתיקון, בצורה של סיפור מאוזן יותר, הלוקח בחשבון גם את חלקם של בני הקהילה המוחלשת הנמצאת בתחתית ההיררכיה האזורית.

פוטנציאל זה של תיקון עולה בצורה אקטיבית יותר בפרק האחרון, שבו מצביעה גואטה בוקובה על הסיבות שבעטיין לא הפציע בעיירה סיפור מכונן, שסביבו ניתן לגבש אתוס קהילתי חיובי. בה בעת היא גם מציעה דרך לכתוב סיפור-בונה-זהות, שיתייחס באהדה לבחירה של התושבים ב"היסטוריה הארוכה" של יהודי ארצות האסלאם ויאיר את המסלול החלוצי המקומי שבו בחרו לצעוד ואת גיבוריו המקומיים: לא "חלוצים בעל כורחם" אלא "חלוצים דיאלנא" (משלנו). אני מוצא את הערך המוסף העיקרי של העבודה בשילוב זה בין ניתוח היסטורי שיטתי ומאוזן, המתקן הטיות ואי-דיוקים ומאיר צדדים זנוחים בתולדות העיירה, לבין ניסיון אקטיבי להבנות את הסיפור המקומי כעלילה מורכבת אך גם הרואית ומעוררת השראה.

לסיכום, זו עבודה חלוצית וחדשנית, המספקת מבט רחב, שיטתי ומאוזן על תולדותיה וגלגוליה של חצור הגלילית ועל התגבשות הקהילה והזהות המקומיים. ההישג של החוקרת, בת המקום, היא ביכולתה להציג ניתוח היסטורי אמין ומגובה היטב בחומרים ראשוניים יחד עם מתן קול ל"גיבורים המקומיים" והצגת סיפורם באופן אמפתי וחומל. כפי שצינתי, גואטה

בוקובה מנתחת את תולדות חצור מן המרחק הנכון, מבלי להתעלם מן ההטיות של הגישות הממסדיות אך גם מבלי להתפתות לעמדות של הגישות הביקורתיות, שאת השוני ביניהן לבין ממצאיה היא מסכמת בבהירות בסיום העבודה. הטקסט נקרא בצורה שוטפת, והתמונות המשובצות בו מוסיפות לו עניין. אין לי ספק שהחיבור יכול לשמש סמך להענקת התואר "דוקטור לפילוסופיה". ראוי גם שהחיבור ימצא את מקומו, לאחר עריכה לא מאסיבית, כספר עיון בארון הספרים על החברה בישראל.

פרופסור (אמריטוס) יורם בילו,

האוניברסיטה העברית